

Märkmeid geoloogiaekspeditsioonide päevilt 1957–1958

Haljand Udam

“Kell 20:52. Päike loojub Turkestani taha tolmupilvesse, jättes maha kahvatu kollase eha.”

1959. aasta kevadel kaitses Haljand Udam Tartu Ülikoolis diplomitööd Zeravšani mägismaa geoloogia teemadel: “Kštuti ja Rivati basseini geoloogiast ja epitermaalsest maagistumisest”. Diplomitöö eessõnas ta kirjutab:

Autoril oli võimalik osa võtta Zimtuti otsimis-kaardistamispartia välistöödest 1958. aasta suvel maist novembrini. Selle aja jooksul oli võimalus tutvuda enamiku diplomitöös käsitlemist leidvate küsimustega Tadžiki Geoloogia Valitsuse Magiani ekspeditsiooni fondimaterjalide alusel ja vahetult looduses.¹

¹Piirkonna looduslikke tingimusi tutvustab ta järgmiselt: “Zeravšani ahelik moodustab koos Hissari mäeahelikuga ühtse ulatusliku mägismaa. Mäeahelikud on eraldatud teineteisest vaid kitsaste mägedevaheliste nõgudega: Hissari aheliku põhjanõlva liustikest algavad suured jõed Magian, Kštut (Artšamaidon) ja Fan voolavad mööda sügavaid erosioonilisi orge läbi Zeravšani aheliku alla orgu. Nii eraldavad jõeorud Zeravšani lääne- ja keskosa Tšakilkaloni ja Jagnobi vahel kaheks osaks. Mäeahelik ei moodusta ühtset veelahet, vaid esineb eraldatud massiividena. Mägede süsteemi, mis asub Kštuti ja Fani alamjooksu vahel lõunapool Tšimtarga-Ganza massiivi ja Kulikaloni nõgu nimetatakse Fani mägedeks. See kujutab endast raskelt ligipääsetavat ulatusliku kaasaegse jäästumisega kõrgmäestikulist ala. Lääne suunas massiiv madaldub ja juba Kštuti oru idanõlval annab aset Pendžikenti nõgu uuristavatele mägedele.” *Siin ja edaspidi Ülle Udami kommentaarid.*

1957

31. mai. Vahepeal on toimunud palju imelikke muutusi nii asukohas kui ka muis asjus. Niisiis 29. mail 5:31 olime Samarkandi vaksaliesisel platsil. Andsime asjad ära ja otsime Šaumjani tänavat. [- - -] Lõpuks jõuame 63-ni: *Самаркандская база ТГУ*.² Ollakse väga üllatatud ja katsutakse, et kohe lahti saadakse. Organiseeritakse autoga kohe Magiani. See aga ei lähe libedalt. [- - -]

Linn on kvadraatse planeeringuga, tänavad lõikuvad täisnurgi. Majad on enamasti ühekordsed, sinakaks lubjatud. Peatänavail liigub tramm, autobussid ja trollibuss. Igal sammul annab tunda Aasia. Usbekkide riietus — vanameestel tübeteika, rätik ümber pea, halatt sinise vööga ja mingisugused püksid. Vormilt ja värvilt mitmesugused. Vanameeste armastatuim sõiduvahend on eesel. [- - -]

Linn ise on suur, kauplusi suhteliselt vähe. Raamatukauplusi ei näinud. Ja ei ühtegi ajalehte. Mööda sõites nägin juhuslikult ka Registani kompleksi. Linn läheb sujuvalt üle külaks.

Usbekkide majad, aiad. Puudega ääristatud tänavad, paplitega ümbritsetud tiik, lavats, kus istuvad mehed. *Tšaihona*.³ Eeslid, hobused, lambad, koerad, autod. [- - -] Kirjuis mantleis inimesed. Põllud. Jändrikud puud. Jõgi lõikund savisesse pinnasesse järskude kallastega. [- - -] Edasi juba mäed. Tohutud alluviaalsed⁴ setted, moreenid⁵. [- - -] Pöörame üles Magiandarja orgu, kišlakki.⁶ Auto ütleb üles. Pimedaks läheb. Kohisev mägiõgi, sünged mustad kaljurünkad. Lõpuks võtab auto vedu. Süнге sõit pimeduses. Kaljuseinad tõusevad üha kõrgemale. Ületame silla ja jääme siia ööseks.

Ööbimine autokastis. Homme võtab auto vast ainult 1 kilomeetri edasi — vähe suuremast tõusust ei lähe üle. [- - -] Kolhoosi autoga jõuame pärale. Kišlakid, aiad, suured puud, lamedad katused, sillata kraavid, koerad ja eeslid. [- - -]

Olemegi siis kohal. Asutus on suur, läheme peageoloogi juurde. Räägime asjad ära. “*Штатных мест у нас нет.*”⁷ Ei ole midagi teha. Prakti-

²TRÜ [Tadžiki Riikliku Ülikooli] Samarkandi baas.

³Tšaihona, tadžiki k *чоухона* — ‘teemaja’.

⁴Alluviaalne — uhteline, (peale) uhutud (pinnase kohta).

⁵Moreen — liustikuga edasikantav kiviaines ja liustikusete

⁶Kišlakk, tadžiki k *кишлак* — küla.

⁷Koosseisulisi kohti meil ei ole.

152 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

kantidena on eeldusi mingisuguse 2. *разряд*⁸ saamiseks. Üldiselt on väga lahked asjamehed, saab võimaluste piirides ilma pikemata aetud. Valisin endale *поисковая партия*.⁹

8. juuni. Eile ähvardas hakata sadama. Põhjas kogunesid mustad pilved, aga hajusid laiali. Õhtu läheb siin järsku jahedaks. Täna on ette nähtud instrueeriv ekskursioon üles rusukaldele. Lähemegi üles. Rohelised kildad kvartsisoontega. Puhas roosakas marmor, ja kui palju! Paarsada meetrit kõrguses ja samapalju laiuses — skulptorite paradiis. Suurepärase vaade jõe — tormab valge vahuna alla tohutute mustade kivipankade vahel. Sukeldub siis lumme sada meetrit edasi ja valgub selle alt puhtana ja kahvatu-rohelisena. Tohutute graniidipankade laviin kõige kummalisemates kujudes — majasuurused. Vähemad, suuremad, mustaks päevitunud roosad, hallid, pankade vahel varjukad koopad, kus on veel lund. Moreenivalli taga mattrohelise veega järveke. Siin vabaneb kivipankadest platsike, kus jõgi lookleb. Avaneb Hissari ahelik.¹⁰ [- -].

9. juuni. Öö on suurepärase. Kuu ujub valgete vattpilvede vahel — taevast nagu ei olekski — värvitu lõpmatus, vilguvad üksikud tähed. Marmortipud helendavad, kahvatu valgusega helendab lumi.

25. juuni. Eile oli laagri ümbertoamine. Tõusime umbes 200 m. Koht on imeline. [- -]. Tänane marsruut on Marmorite ja Gneissi¹¹ kontaktile. Moreen on gigantne labürint. Inimene kaob ja keegi ei leia teda. [- -]

30. juuni. Jälle mööduvad päevad nagu tavaliselt. Iga päevaga tõusevad marsruudid kõrgemale, avanevad ees üha uued panoraamid. Mägismaa metsik ilu. Päratu ruum. Pimestavalt kiirgav lumi ja päike. Eile ja üleile tõusin vasakul kaldal. [- -] Ronisin mööda järsku gneissinõlva üles, üleval aga leidsime, et alla ei olegi nii lihtne tulla — järsem järsak. Siin eksitakse ainult üks kord. Edasi tõus — kvartspigmatiidid,¹² granodioriidid-

⁸ *Разряд* — vene k 'järk'.

⁹ *Поисковая партия* — vene k 'otsimisrühm'.

¹⁰ Vt <http://www.trekearth.com/gallery/photo1333636.htm>

¹¹ Gneiss on regionaalse moonde kivim. Ta sisaldab enamasti peamiselt kvartsi ja päevakivi, kuid koostis ei ole gneisi määramisel põhiline. Gneisile on olemuslikud moondeaste ja gneisiline väljanägemine. Gneiss on regionaalse moonde lõppetapp. Sõna "gneiss" päritolu ei ole selge. On väidetud, et see tuleb keskülemsaksa sõnast *gneist* ('sädelema').

¹² Pegmatiidid — soonte, läätsede või pesadena asetsevad, hajusaid ja haruldasi elemente ning nende mineraale sisaldavad magmakivimid.

dioriidid,¹³ graniit, marmor, šlakk — suurepärase värviline kivim. Graniidi murenemisvormid nagu patjadest laotud kujud. Siis, kui teeots lõpeb, tõuseb ees paarisajameetrine marmorsein. [- - -] Marmormägi on tõmmanud endale seljale musta katte. Peaaegu vertikaalsed nõlvad. Peaahelik lumes. Olen peaaegu ka nende *pereval*’ide¹⁴ kõrgusel. [- - -] Allatulek mööda peaaegu vertikaali. [- - -] Ilm läheb kohe külmaks, kui päike kaob. Eile oli suurepärase marsruut kunstilises mõttes. Suurepärase ilm. Tõuseme laagri kohal kerkiva järsaku jalamile, ei olegi nii lihtne. Paistab, et oleme päris lähedal, aga ülevalt alla vaadates näed alles, kui järsk on nõlv. Jätub eelnev geoloogia... Granodioriit, dioriit, marmor, graniit, gneiss. Marmor valge nagu suhkur. Parim skulptuurimarmor. Edasi mööda graniitpatju. *Сурочное царство*.¹⁵ Hallide graniitkaljudega ülekülvatud nõlv, piimalille põõsad, kollakasrohelistes laigud. Värviline film kuluks ära. Kõrgemale sagenevad lumelaigud äsjavabanenud maal, mis on üle külvatud lumikellukeste valgetest õietähtedest. Kõikjal suliseb vesi. Lumi on pimestav. [- - -] Org on muutunud laiaks. [- - -] Lõunas piirab orgu järsk absoluutselt vertikaalne vähemalt 200 m kõrge graniitsein, kaugemal madaldub ulatuses üle lume kindlusmüürina, milles on üksikud vägevad teravad hambad, seal, otse läänes on läbipääs — väravad Usbekistani. Paremalt põhjas kerkib *soi*’st¹⁶ marmornõlv, mida kroonib nelja ja poolene terav tipp. Kujutlege, kui 50–60° nõlv kollakasvalgest marmorist kerkib poole kilomeetri kõrgusele. Otse ees must mägi — kristalsetest kiltadest liustik täidab ümara oru, umbes kilomeetrilise läbimõõduga ebatasased künkad, kauged lohud, lumi ülekülvatud kivipankadega. Ei käida igapäev sellistes kohtades. 3800–3900 m üle merepinna Alpide kõrgeimad tipud. Mõned lõikavad sellistel kõrgustel spordijärke, aga meie elame ja teeme siin igapäevast tööd. Ilus ja võimas loodus.

Inimesed! Jätkan juba **6. juulil**. Eile iseäralik nähtus. Hommikul puhus lõunast tugev tuul — all orus uduvine tiheneb, külgmistest *soi*’dest laskuvad alla hallvalged pilved, udu tiheneb. Täidab kogu oru põhja ja roomab üles vastu tuult. Tuul kihutab ta tagasi, rebib tükkideks, nagu viirastused paistavad läbi uduvati mäed oru vastasnõlval. Kogu org täitub uduga, puhub

¹³Grandioriit — koostiselt graniidi ja kvartsdioriidi üleminekuvorm. (Eestis leidub grandioriiti rändkividena.) Dioriid — keskmise ränihappesisaldusega süvakivi.

¹⁴*Pereval*, vene k *перевал* — ‘kuru’.

¹⁵*Сурочное царство* — vene k ‘koopaorava pärusmaa’.

¹⁶*Cou* — tadžiki k ‘uhteorg, jäärak’.

154 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

külm niiske tuul. Hakkab sadama. Kogu päeva püsib udu. Kord tiheneb, kord hõreneb. Sinakasvalgete vatitükkidena ronib udu mööda mäenõlva. Öhtul on maastik kuuvalguses veelgi viirastuslikum. Tuul rebib halle pilvi. Kohati paistab tähistaevas. Kuuvalgus heidab uskumatult musti varje. Mäed hajuvad pimedusse, mustast valkjashallini valendavad lumelaigud.

21. juuli. On pühapäev, ilm on aga ebasümpaatne. Hissarilt puhub külm tuul. [- - -]

Mägitaimed on siin suurepärased, ainult et ei tunne neid. Ka moodustavad [nad] maalilisi komplekse. Hissaris õitseb.

Hallid kivirahnud, pruunrohelist jändrikud artšaad.¹⁷ Smaragdroheline rohi madalais kohtades. Kollakaspruunid nõlvad üle külvatud valgetest ja roosadest kivirikkude õietähtedest. Õitsevad valged, roosad ja kollased kibuvitsad. Kollane kukerpuu on täisõites ja muidugi kõige toredamad on roosad ja rohekasvalged õieküünlad kasvades kuni 1 m kõrguseni siin (all on nad veel suuremad). Suurepärase looduslik alpiinum. Mitte sugugi halvemad vaated kui “*Es blüht in [den] Dolomiten*”,¹⁸ veelgi metsikum, puutumatum ja aasialikum — eksootilisem, kui lisada siia juurde [- - -] ainulaadsed vormilt marmormäed. Sünge ja omapärane vaade mööda jõeorgu põhja Hazret-Sultanile — piiritule mägismaale. Viimased mäed kaovad sinisesse uduvinesse. Järved keset kaljupanku. Ainult loomi on siin vähe ja metsa. Sügisel peaks olema suurepärase värvide kimp all, kus kasvavad puud. Ainult mind enam siin ei ole siis septembris. [- - -]

1. august. Inimene tõuseb öösel üles, süütab ajalehe, et telgis oleks soojem! Täna oli suurepärase päev, ei ühtegi pilve. Ainult peale lõunat puhus jahe tuul. Tegelesime kvarternaargeoloogiaga!

3. august. [- - -] Lõunas lebab aga meie jalge ees Hissar. Kagus, sinakas uduvines punakashallide mäetippude meri, liustike lumelaigud, kivid, allpool kahvatu roheline, kõrgemal aga kauged sinised mäetipud, kuid kauguse tõttu silm ei eralda ruumi. [- - -] Edelas aga — liustiku taga jätkub siniste lumiste tippude meri. Majesteetlik vaade — mitte igale ei saa osaks nautida kosmost tema algupärase kujus. Muu maailm on nagu taandunud kuhugile — peaaegu lõpmatusse jäänud on ainult maakera kivine ajast äraunustatud süda ja üle selle kahvatusinine taevast. Monstroossed kivivormid

¹⁷Artšaa ehk artša — mägikadakas.

¹⁸Viide Ernst Schälowi raamatule *Es Blüht in den Dolomiten*. Leipzig: Neumann Verlag, 1957.

ümberringi. Voolab kohisedes veejuga alla järsakust. Kusagil kolisevad lan-
gevad kivid. Metsiku ilu ainulaadne kordumatu vaatepilt, mida näeb ainult
Aasia südames. Siiski on Maal veel selliseid kohti, mida ei ole muutnud
oma brutaalse maitse järgi inimene, ja mida ta siin teekski. Võib-olla ainult
kütt-tadžikk on sattunud siia kivihiiglaste vahele kaljukitsede jahil. Ja see
on stiihia, mis väärrib oma peremehi kaljukitsi. Allatulek on lõputu mööda
kive, komistan käe veriseks. Veel gigantne aste, veel ja veel. On juba hä-
marik — Marmormägi on laotanud oma varju Kara-su ülemjooksu kohale,
lõunataevas aga hakkab juba helendama kuu.

8. august. Järjekordne tuur pegmatiitidele. Juba mitmendat päeva seisab
juba hommikust alates kohutav kuumus. Ka täna seisab kogu tee päike
kuklas. Bigitimur ajab *išak*'ki,¹⁹ ma käin järel tolmus. Kohutavalt kõrgele
tuleb tõusta. [- - -]

Tänasega lõpetame pürgimise kõrguste poole — ülehomme algab sõit
alla laagrisse lubjakivide metsiku reljeefi juurde.

Tekib soov püüda neid päevi unustada. Kuid mis on teha meil? Kas
tohib veel kunagi seista kõrvuti kivide ja lumega violetse laotuse all? [- - -]
Kas on kunagi sellist momenti, mil tean, et mul ei ole vaja midagi rohkem
kui on praegu? Ja kui saabun veel, siis tasub mõelda, kuidas saaks seda
jäädvustada.

19. september. Juba teine tegevuseta päev jõuab õhtule. [- - -] Asi võtab
kahtlase ilme — lähemate päevade jooksul ei ole Samarkandi näha. Tap-
pev igavus. 3 korda päevas toidad ennast, sööd pool kilo viinamarju (kilo
5 rubla!), unistad ärasõidust, pakid juba ammu pakitud asjad ringi, loed ju-
ba nädal ühte ja sama ajalehte. Katsuge niimoodi päeva mööda saata, kas
on lihtne. Sööklas ainult standardsed toidud. Ärasõit on siis juba selline
sündmus, et pudel šampust ei ole palju. [- - -]

1958

5. september, esimene päev Kesk-Aasias. Kuni Samarkandini ei ole mi-
dagi uut, ka pärast seda jätkub sama oaasimaastik. [- - -] Savimüür, viina-
marjaaiad, kõrged paplid [- - -] vahelduvad avarate puuvillapõldudega, mis
kaugemal ääremail on väga viletsa väljanägemisega. Siis on jälle jupp
kuiva steppi. Eredas päikesevalguses puuduvad sel maastikul igasugused

¹⁹*Išak*, vene k *ууак* — ‘eesel’.

156 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

kontrastid. Hele kollakas tolmune kuiv tasandik kuivanud rohututtidega ja lõunas silmapiir algul siluetina, siis aga aina reljeefsemalt. [- - -]. Oma-pärase eksootilise kujuga mäed. [- - -] Mäed sinavas pool-läbipaistvas vines, see vine teeb kogu selle maastiku õrnaks ja õhkkergeks, millekski miraaži-taoliseks. Karmana kohal tõuseb veel viimane mägede laine ja siis hääbub lõplikult. Mõlemal pool avaneb stepp. Sügisene, eluta, hallkollane.

Kagan võtab vastu meid tulikuuma õhuga. Väga tuttav tuleb ette. Bussid Buhorosse²⁰ käivad iga 15 minuti tagant. Vaatame tsaari residentsi. Äärmiselt eklektika. Biedermeieri sümmeetria vormid araabia ornamentidega.

Buhorosse kaks rubla ja pool tundi, ilus asfalttee liikvel ja väga muutliku maastikuga. [- - -] kanalid ilma veeta, mooruspuude tutid, umbrohtu kasvanud jäätmaad. Siin-seal uued ehitusplatsid. “Buhoro ehitab,” ütleb mu kõrval istuv usbekk. “Buhoro on väike linn, siin tunneme kõiki, võõras paistab kohe silma.”

[- - -] Siin Suure minareti ja Mütsikaupmeeste kupli vahel tunnetab tõeliselt, mis on savi, tsivilisatsioonid ladestuvad üksteisele, kultuurikihid kasvavad. Ukseavad jäävad madalaks, kuid trepid viivad sügavasse maalusesse, mis on kunagi ehitatud maa peale. Savi- ja telliskivivaremed vahelduvad paljaste küngastega, millest tõusevad vanade ehituste seinad, kaunistatud fragmentaarselt säilinud lilla glasuuriga.

[- - -] Oriendi õhk. Soe ja heliderikas, vürtsiseid lõhnu, ja mingi kontinentaalne lõunamine. Seda tajub paremini päikeseloojangul, kui on kadunud terav päikesevalgus. Varjud on pehmenenud, varjukad alleed upuvad täiesti pimedusse. [- - -]

Kõrvaltänavad varjuvad saladuslikku pimedusse. Inimesed on kogunenud tänavale gruppideks, vaatlevad möödaminejaid. Lakkamatult signaalseerivad autod. Aga milline vägev kuu on Aasias! Täiskuu võimsa kollase valguse ees jäävad varju isegi tänavate tuled. Lenini tänav Rahavahetajate kupli ees on kõige elavama liiklusega koht, *šahri nav*.²¹

Kõik tornid on kaunistatud mitmekorruseliste kurepesadega.

7. september. Namozgoh. Kõrbe hingus. Buhoro tolm. Mahajäetud väljadel. [- - -] Siin-seal valendavad kondid, potikillud, poolikud tellised — sellised, nagu neid enam ei tehta. Taevas on kahvatu, peaaegu värvitu.

²⁰Buhoro — Buhhaara, linn Usbekistanis.

²¹*šahri nav* — tadžiki k ‘uus linn’.

Silmapiir sügavroheliste mooruspuututidega kaob vinesse, Sajandid on jät-
nud siia oma jälje. Namozgohi ümbruses oli kunagi aed, nüüd on *tšül*.²²
[- - -]

8. september. Samarkandi oaasi rohelus. *Tšül* kui niisugune puudub üld-
se. Istandused, põllud. Üha lähemad mäed. Algul õrnvärvilise sinaka
seinana roosakas massiiv paremal. [- - -] Paistab isegi Turkestani ahelik
[- - -], rohelisted tubakapõllud, käib korjamine, viinamari *kišmiš*.²³ Mägi-
kišlakid, surutud üha kitsamasse orgu ikka järsemalt tõusvate mäenõlvade
vahele. Pähklipuu, akaatsia, viirpuu. Liiklus: lammas nagu vooster teel.
Hall graniit vaheldub kiltadega. Põhjanõlv on metsastunud. Paljad hele-
hallid graniitnõlvad. Mäekuru. Suurte graniidipankade vahel. Äärmiselt
huvitav laskumine. 5 km teelõigul kolmkümmend kaks 180° pööret. Ser-
pentiin nagu peo peal on lõigatud 40–50° nõlva, teed on üksteise kohal.
[- - -]

5. oktoober. Suhtās on lumi maas, aga see on ju ainult 3500–4000 m.
Ma nägin Kuli-Kaloni.²⁴ Ja ainult Aasia südames võib olla selliseid kohti,
süngeid, üksildasi, kaugeid.

Väljusin laagrist 12.15, tuttav tee, laskumine Artutši.²⁵ Ei võinud arvata,
et Artutš on nii kaugel. Kivine nõlv. Lammastest tallatud rajad. [- - -] See on
suur moreenilasum, mis on sulgenud siin oru ja millesse on Uretš lõiganud
järsud kaldad... Ligipääsmatuina näivad kahesajameetrised kaljuseinad,
vertikaalsed ja pikad. [- - -] Kitsast lõhet mööda laskub oja. Artutš on
küllalt suur kišlakk, koosneb kolmest osast, ülemine jääb kollakaspruunide
pähklipuude varju. Jah, puud ja aiad on siin sügisehtes. Mäenõlvad on elu-
tult pruunid. Puude all söövad lehmad. Siin-seal on kividest puhastatud
põllulapid. Kivid on laotud aiaks, kinnitades neid siitsamast võetud pai-
gas. Lai ja lame org, jõgi voolab siin tasa märgade rohtunud kallaste vahel.
Vastasnõlvalt kaljujärsakute alt voolab välja allikaid. Paremal pool teed on
ülemine küla. Samuti rohelises ja kollases. [- - -] Siit on näha ainult ja üma-
rad savist korstnad. Majad on siin enamasti ühte tüüpi — lõunasse avatud
rõduga. Inimesi ei ole näha. [- - -] Must lammas on leidnud omale varjulise
koha juba lagunema hakkava vormiga ja stiiliga hoone varjus.

²² *Tšül* — tadžiki k ‘stepp’.

²³ *Kišmiš* — väike kivideta viinamarjasort.

²⁴ Vt <http://www.ewpnet.com/fannmnts.htm>

²⁵ Vt <http://www.youtube.com/watch?v=vw0wZKJcGc>

158 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

Seisab see otse tee ääres, tõenäoliselt mošee.

Vastasnõlval kõrgel on veel grupp majakesi ja see on kõik. Lõppeb asustatud maailm. Mõlemal pool laia orgu tõusevad kõrgete järskude pruunide lubjakivikaljudena mäed. [- -]. Org on siin lai ja kivine. On püütud tasast maad kasutada põlluks.

[- - -]

Ja need on siin mäed. Vertikaalsed sajameetrised seinad langevad otse vette. Teisel pool tõuseb rusukaldes tee ülespoole. Siin on lehmakarjad, lambad, laugel lõunanõlval majaosmikud. Org avardub. Artšaaga üleni täis kasvanud, ülev. Ei ole siin kohtades ühtegi paljandit, kõik on kaetud ja metsa täis kasvanud. Igal pool sekkub artšaa tumerohelisse kuldset vahtrat. All samas vee kohal kolletavad paplid. Suurepärane koht. Metsik. Valguse- ja värviküllane. Otse ees tohutu krobeline kaljusein sinkjates varjudes. Tumeroheline mets. Selle kohal aga peaaegu püstiselt otse metsa kohalt tõuseb astmetena hõbedases lumes Sarõšahhi sein. Ja ainulaadne pilt.

[- - -]

Veavad puid. Vaesed eeslid näevad tõesti tohutut vaeva, vedades selliseid palke. Siin jõgi teeb järsu käänaku idasse. Seal on hambulised kõrged seinad, püstised kihid. *Soi* kuldsetes vahtrates. Ja sügiseseks maastikuks on siin vahter tooniandva värviga. Jõgi on ees, — hüpe, märg jalg, ja olengi teisel kaldal. Ongi tõus. Tee läheb nagu korstnasse vähemalt 300 m kõrguste seinte vahel, org on siin ainult 150 m lai, parema järsaku all voolab järsust moreenist alla jõgi, vesi puruneb siin valgeks pitsiks, mida ääristab kolletanud põõsaste vöö. Siia päike enam ei paista.

Sünge tõus. Sünge kui kunagi varem.

Võimsamaid kaljuseinu pole ma kusagil mujal kohanud. Pea peale on pööratud musta ja tumehalli lubjakivi kihid, kivisest orunõlvast tõuseb 200–300 meetri kõrgusele ilma ühegi astmeta sile kaljusein ja lõpeb taevast sinival taustal. [- - -] Kusagil karniisidel kolletab vahtraid. Sünge ja ähvardav on aga läänesein, — ilma et oleks mingeid jälgi kihilisusest, tõuseb ühtlase massiivina lubjakivi sein.

Küllalt lai ja suur org, mille avaruses kerkib esile tohutu 2,5 kilomeetri kõrgune Tšimgatarga sein. See valitseb kogu oru üle.

[- - -]

Mõni kilomeeter Hissari ahelikust põhja poole, varjatuna lõuna poolt kõrgetest teravatipulistest mägedest, tõuseb hoopis erineva välimusega mäeahelik Hazret -Sultan.²⁶ Kontrastiks teda ümbritsevatele sügavalt liigestatud ja teravatipulistele mägimassiividele on Hazret-Sultan palju rahulikuma reljeefiga. Lõuna poolt tõuseb ta hallist massiivsest lubjakivist enam-vähem tasase ühtlase kaldpinnana peaaegu kuni 4000 m kõrgusele. Ka kõva kivi ei pea ajale vastu ja peab taanduma tagasihoidliku veevooluse ees. Lõunapoolva ühetoonilist halli pinda elustavad murdeorud, mis võrreldes mäe hiiglaslike mõõdetega on tühised. Ainult Kara-su on suutnud läbida Hazret-Sultani kogu ulatuses. [- - -]

Kui ühel Hazret-Sultani [nõlval] on madal artšapõõsas harulduseks, siis seda rõõmustavamalt pilti pakub sügiseselt kirev tihe metsapadrik artšaadest, kolletama löönud vahtratest, kukerpudest, mis on üle külvatud punastest marjakobaratest ja kibuvitstest, mille suured erepunased marjad paistavad juba kaugelt. Lambakarjad, mis ei ole jätnud ühtegi kohta vahele, on ka siin tampinud mäenõlvakud tihedalt täis kitsaid terrasse. Järsult laskuv ja puude vahel keerlev teerada kestab kaua. Satub ette põliseid artšaasid, mis etendavad siin omapäraseid külalisraamatuid, nende tüvedesse on kirvega sälgatud tahvlikesi, millele möödujad on kirjutanud oma mitte just kiitvaid arvamusi raja kohta: “*Рохи ганда будааст*”.²⁷ Kanjoni põhja varjatud tiheidest pajupõõsastest voolab välja väike ojake, mis küllalt soliidse kohinaga voolab alla Kara-su poole. Oja lookleb kanjoni ühest servast teise, justkui pannes proovile inimese kannatuse. Ja inimestel siin seda kannatust on: peaaegu iga 50 m järel on sillake korralikult tehtud artšaatüvedest ja kividest. [Rada viib] üles kõrgele hallile rusukaltele peaaegu punaste kaljude alla, mis kummuvad pea kohale, kord laskub sillale laiavõreliste artšaade alla. Kanjon muutub iga sammuga laiemaks ja päike tungib juba igale poole. [- - -] Ees avanevad laiad väravad. Hazret-Sultani püstloodis kiviseinad tõusevad peaaegu 1000 m jõepinnast kõrgemale.

Praegu, sügisel, on Hazret-Sultan inimtühi. Isegi kolletama löönud odrapõllud ei ole inimesi siia aga meelitanud. Teistsugust pilti pakuks vast koht augusti alguses, mil võiks siin kohata kirjut palverändurite voori külastamas pühasid paiku, milliseid on siin isegi rohkem kui üks. Kui tõusta Hazret-Sultanile Kara-sult, võib tähele panna kummalist nähtust: kõik teeäärsed

²⁶Vt <http://www.strannik.de/travel/sultan.htm>

²⁷*Рохи ганда будааст*. — Tadžiki k ‘Tee oli halb’.

160 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

suuremad kivid on üle külvatud väiksemate kividega. Sest kivike, mis on asetatud pühale kohale, toob õnne ja tervist.

3–4 kilomeetrit siit lääne poole, Tadžiki ja Usbeki piiril asub Mukbeli mäekuru, mille ümbrusega on seotud rida muistendeid.²⁸ Vanal ajal [olevat] kasutatud seda kohta varjupaigana sõdade korral. Ojake Soi Kaimasat²⁹ voolab praegugi siin. Vallutajad on aga ka siia inimestele järele tulnud ja tapnud siin palju inimesi. Nende verest värvunud maa siin punaseks. Võitluses vaenlaste vastu, kes tungisid Hazret-Sultanile läänest, langesid väepealikud Mukbel ja tema vend imaam Hussein. Mõlemad on nad siia maetud, Mukbel mäekurule ja imaam Hussein mäejalamile. Et aga päästa rahvast, kes oli vaenlase eest siia pagenud, pöördusid naised palves Allahi poole. Ja Allah laskiski taevast alla kõrge koonilise tipuga mäe, mida praegu veel nimetatakse Aiolooni mäeks kõige agarama paluja nime järgi.

Palverännaku sihiks on olnud Mukbeli haud. [- - -], pooleteise meetri laiune ja 5 meetri pikkune kivikalme, millesse on püsti pistetud latid mingi raudeseme ja poolkuud sümboliseeriva kõvera kaljukitsesarvega. Kogu see ansambel on ümbritsetud madala südamekujulise kivitaraga ja puukesega, mille tüvel on lauake salmiga. [- - -] Koht on püha. Isegi usklik muhameedlane ei või ilma pikemata temale läheneda, sooritamata rituaalset jalgadepesemist, — sest ka Mukbelil raiuti lahingus ära mõlemad jalad — ja andmata *mulloo*'le³⁰ vastavat meehead. [- - -] Ettevõtlikud *mulloo*'d ongi igal suvel siin vahendajateks inimeste ja Allahi vahel. Igal hooajal (juuli-august) elavad siin kolmes majakeses, Mukbeli haua, imaam Hussein'i haua ja kolmandas, kaugemal põhja pool, *mulloo*'d, kes palvetavad ja võtavad annetusi vastu, mida igäüks seisuse ja ameti kohaselt annab. Palverännak toimub enamasti öösel, päikesetõusuks jõutakse Hazretile ja palvetatakse. Palvetoimingute juurde kuulub ka lamba tapmine. Mäel on ainult see halb omadus, et tema otsa ei või ronida, sest seal, kus on kõndinud Allah ise, ei sobi inimesel viia oma jalga. [- - -]

* * *

²⁸Nendes meenutab rahvasuu ilmselt kaliif Ali (656–661) ja Muavija (661–680), tulevase Omaijaadide kalifaadi rajaja vahelist võitlust. Ali oli neljas ja viimane nn õnnis kaliif. Pärast tema mõrvamist sai edukast väejuhist ja Muhammadi sekretärist, Omaijaadide hõimust pärit Muavijast kaliif. Viis pealinna Damaskusesse.

²⁹*Kaimasat* — tadžiki k 'kaitse sõja eest'.

³⁰*Mulloo* — populaarne vorm sõnast (ajal.) *domulloo* — islami vaimulik isik, õpetaja; tadžiki kõnekeeles — 'haritud inimene'.

[*Poeet Rudaki naasmisest kodupaika.*]³¹

Kauge oli tee noil aegadel Buhorost Pandržrudi. Pikki nädalaid sammub Rudaki varahommikust hilisõhtuni kuumava päikese all. Vaid kõige kuume- maks ajaks keskpäeval istub ta teeäärse karavanserai jahedate savimüüride varju või puhkab kõrgete tšinaaride³² all, selgeveelise arõki kaldal.

[- - -] Sellest maailmast olid lahkunud ta sõprade karavanid. Ei ole enam filosoofi ja suurvesiiri Abdulhassan Balamī'd, poeti Šahīdī Balhī'd. Nagu unenäos möödusid pikad aastad. [...] Noorele emiirile meeldis rohkem aega mööda saata oma õukondlaste ja sõduritega. Ei pidanud ta lugu õpetatud meeste seltsist, ei saanud aru teravmeelsustest, tabavatest *bait'* idest³³ ja gaseelide³⁴ ülevoolavast ilukõnest. Milleks liikus õukonnas veel targutav, oma aja ära elanud vana mees, kes, nagu näis, ei pidanud sugugi lugu etiketist ja valitsejast? Võib-olla oli selles süüdi mõni irooniline luuletus või intriig:

On tõesti suuremeelne too šahh,
tal kullast tehtud nooleotsadki,
et tapetu saaks endal surilina
ja rohtu ostaks haavatu.

* * *

Sinisest uduvinest ilmuvad võimsad mäeahelikud. Iga tunniga muutuvad selgemaks nende piirjooned. Pikk tolmune tee viib aga üha edasi piki kauge- gete ja lumiste mägede poole. Teel ei ole lõppu. Kuid see on siin riigi ääremaa. Siin algab tohutu mägismaa, mille teises servas ei ole keegi ol- nud. Harva juhtub, et teekäijatele tuleb vastu mõni toredal hobusel ratsanik või terve karavan eesleid, kandes seljas triibulisi kotte. Või kohtab ta tee- käijaid — talupoegi mägikišlakis, sõitmas Pandžikendi laadale. Ümbrus on küll metsik, ent siiski kodune. Kuid habemik vanamees ei näe seda. Ta ei näe, kuidas sinavast kaugusest tervitavad teda Tšimtarga ja Sarõšahh. Ta ei näe, kuidas lähenevad punaste eelmägede ahelikud. Ta ei näe sinavat Zah- matabadi mäge. [- - -] Ta ei näe teeäärsete kišlakkide aedade rohelist. Kuid

³¹Rudaki (u 860–941) elust ja naasmisest kodupaika kõneleb autor järelsõnas raamatule Abu Abdullah Dža'far ibn Muhammad Rudaki Samarkandist. *Luulepudemed*. (Tallinn: Eesti Raamat, 1970.)

³²*Tšinaar* — idaplaatan.

³³*Bait* (tadžiki k) — beit, kaksikvärss araabia, pärsia jt Idamaa rahvaste traditsioonilises luules.

³⁴Gaseel — lüüriiline luuletus Idamaade kirjanduses, koosneb tavaliselt 5–12 beitist.

162 MÄRKMEID GEOLOOGIAEKSPEDITSIOONIDE PÄEVILT

tema kõrvu ulatub kaugelt tume kohin, mis on tuttav igale Kuhistoni — Mägedele maa — inimesele, see on suursugune mägiõgede kohin. All orus voolab sügav Zeravšan. Jah, isegi kaugetes Samarkandis ja Buhoros jõi ta oma kodujõgede vett. Ainukese jõena niisutab Zeravšan neid oase, olles kogunud endasse Kuhistoni jääliustike vee ja linikvalged sulaveed. Ta tunneb, kuidas õhtu saabudes puhub jahe mägede tuul. Kui meeldiv oli kaugetel aegadel, kui ta veel elas kodukišlakis, tõusta kõrgele mäenõlvale ja hingata puhast jahedat õhku ja imetleda lumiseid kaljuhiiglast. See on Rudaki kodumaa. Veel päevateekonna kaugusel on kodukišlakk. Tee tõuseb üha kõrgemale, pöördub ära lõunasse laias Zeravšani orust. Üha valjemini kostab kõrvu Kštuti mürin. Jõgi voolab siin sügavas kanjonis. Jalgrada ronib järskule nõlvale, teeb järskude lookeid, tõuseb aga pidevalt kõrgemale. Vasakul on lai roheline jõeorg — siin on naaberkišlakk Šiškat. Veel viimane kuristik — otse jõkke laskuvad siledad püstised kaljuseinad. Kõrvulukustavalt kohiseb kivises sängis vesi. See aga ainult natukeseks ajaks. Siis avardub org. Avaneb vaade lõunasse — poole taevast katavad tohutud hallid kaljujarsakud. Jõe järskudele kallastele liibuvad astmetena lamedakatuselised savimajad. All jõelammil tõusevad varjukad pähklipuud, tõusevad paplite rohelised sambad. Vanamees läheb [edasi] nüüd juba [- - -] Uretši kaldal. Veel natuke maad punaste ja hallide jarsakute jalani rohetavad aiad. Läbi roheluse paistavad siin majade kollakad seinad. Ta ei näe oma koduküla. Ta ei tea, milliseks on see muutunud pikkade äraoldud aastate jooksul. Kuid see on koduküla ja võtab vastu oma kuulsa poja. [- - -]

Siin suri ta 10. sajandi 40-ndatel aastatel kõrges vanaduses. Kõik olid ta juba unustanud.

Meie ei tea, millisel aastaajal saabus poeet tagasi kodukülla ja kui kaua ta siin veel elas. Ei tea meie, milline oli siis Pandžrud ja naaberkišlakid. Kuid mäed on ka praegu sellised, millistena nägi neid Rudaki. Võib-olla Uretš on uuristanud omae süngi teise kohta sügavamale kaljusesse pinda. Võib-olla Ööbikute mäe nõlvadesse on vesi uuristanud praod sügavamaks. Kuid on jäänud Ööbikute mäe punased ja hallid jarsakud. Endiselt kannab Uretš kristalliselget rohekat vett Tšimtarga jalamilt jääliustikest ja suurest järvest. Kštuti oru kišlakid asuvad kõrbeala Kesk-Aasia ja mägismaa piiril. Siin eelmägedes lõppevad Zeravšani oru lagendikud ja algab Zeravšan. Hissari mägismaa.

Oktoobikuus 1958. Tadžikistan austab oma kuulsa poeedi mälestust.

Pandžrudi aiad on üleni sügisehtes. Ere kollased pähklipuud, oranžid ja veripunased mooruspuud, kahvatukollased püramiidpaplid säravad eredas sügispäikeses. Õhk on puhas ja läbipaistev; kaljud ja mäenõlvad heidavad tumesiniseid varje.

Kišlakis valitseb pideelne meeleolu. Kolhoosiklubi valged seinad, *tšaihona* punaroheline sammastik, kaupluse valged seinad kannavad erepunaseid kangaid. Rudaki värsid, loosungid vene, tadžiki ja pärsia keeles. Araabia kirja kuldkollane ornament. Rõõmsalt valendavad läbi lehestiku majade vastlubjatud seinad. “*Мархабо, мехмонони азиэ!*” — “Tere tulemast, kallid külalised!” loeme suurtelt transparentidelt. Teest veidi eemal aia serval, seal, kus lõpeb kivine kuiv jõesäng laiavõraliste pähklipuude all kõrgel alusel seisab punakaspruun nelinurkne ehitus, mida kroonib ümar lumivalge kuppel. See on Rudaki mausoleum, püstitatud tema 1100-aastase juubeli puhul. Ta asetseb samas kohas, kus 1000 aasta eest leidis endale igavese puhkepaiga rännakutest väsinud poeet. Tõuseme üles mööda treppi, astume üle läve. Valged marmorseinad, valge põhjatu laekuppel. Jääb mulje, nagu puuduksid ruumil seinad ja piirjooned. Araabia kirja kuldne ornament valgel karniisil. Igavesti elavale meistri Rudakile [- - -]. Haud on veel sulgemata. Marmorplaatidel seisab poeedi pronksbüst. Võime vaadelda Rudaki tõelisi näojooni. See büst on valmistatud M. Gerassimovi³⁵ poolt siitsamast kalmistult väljakaevatud kolju järgi. Muidugi võis tekkida kahtlus, kas see oli tõesti Rudaki, kuid autor on veendunud, et see on poeet — nii täpselt vastab ta kirjeldustele.

Väljume külgukse kaudu. Selgeveelises *hauz'*as³⁶ ujub kuldkollaseid lehti. Peegelduvad mausoleumi ranged piirjooned. *Tšaihona* valmistub pidupäeva vastu. Siinsamas murul seisavad kõhukad samovarid [- - -], nurga taga on üles seatud mustavad katlad — homme valmib neis maitsev plov.

19. oktoober on mausoleumi avamispäev. Juba varahommikust saadik saabub Pandžrudi külalisi lähedastest ja kaugetest kišlakkidest. Naaberkolhoosidest, rajoonikeskustest sõidetakse veoautodel, bussides. Kõigile ei jätku *tšaihona*'s kohta. Istutakse tee äärel, kiviaedadel, *hauz'*a serval ja aias puude all murul. Puuduvad veel ainult tähtsamad isikud. Lõunapaiku saabuvad

³⁵Mihhail Gerassimov (2. september 1907 – 21. juuli 1970) — vene arheoloog, antropoloog ja skulptor.

³⁶*Hauz* — tadžiki k 'tiik, kunstlik veekogu'.

filmimehed. Saabuvad külalised, korralvureil on tegemist, et teed vabaha hoida. Kusagilt on aga siginenud tohutu parv foto- ja filmireportereid, needki vähesed külalised kaovad nende hulka hoopis ära: üldise tähelepanu objektiks saab kohe hallihabemeline valges turbanis Pandžabi kirjanik. Ta tervitab kättpidi habemikke *bobo*’sid.

Kõneleb Nikolai Tihhonov.³⁷

[*Jätkab külaline Indiast:*]

“Kauges Indias tuntakse kõikjal suurt poeeti. Tema võrratuid gaseele õpitakse koolides, lauldakse külades. Ma kummardan maani tema mälestuse ees. Ma olen rõõmus, viibides poeedi kaunil kodumaal, tema kaasmaalaste, järeltulijate hulgas,” ütleb Gúrbakhš Singh.³⁸

Suure Hiina rahva nimel tervitab poeedi kaasmaalasi kirjanik Lü Baotši. Ta räägib neist ammustest sidemetest, mis püsisid Hiina ja Kesk-Aasia rahvaste vahel. Juba poeedi eluajal olid ta värsid tuntud Hiinas.

Esimestena sammuvad mausoleumi külalised. Langeb mustpunane lint — mausoleum on avatud. Rudaki on tagasi tulnud oma kaasmaalaste juurde.

Vahepeal on saabunud õhtu. Päike on vajunud sakilise mägedekurvi taha. Varjud muutuvad, üha sügavnevad varjud. Idas hõõguvad päikese punastes kiirtes värske lumega kaetud mäetipud. Sinakas-violetses taevas süttivad tähed. Aegamisi kustub kahvatu kollane eha.

Kišlakis on vaibunud päevane kära. Kaugele kostab jälle vaibumatu jõekohin. Ainult Uretš kohiseb nagu aastatuhandete eestki.

HALJAND UDAM (1936–2005), eesti orientalist, tõlkija ja esseist.

³⁷Nikolai Tihhonov (1896–1979), vene kirjanik.

³⁸Gúrbakhš Singh — ilmselt Gurbaksh Singh Preetlari (1895–1977), Pandžabi romaania novellikirjanik.